

իրմէ յառաջ համբաւ սփռէ հրապարակին վրայ, ուր յերեւան պիտի գայ, այս կարեւոր էր իրօք ազդեցիկ գործունէութեան համար՝ գոնէ ըստ տրամադրութեան ժամանակին եւ պարագայից: Իւր աշխուական՝ արքայազուն ծագումն թէեւ քահանայապետական պաշտօնէն մէջ ծանօթ էր առթիւ այցելութեան իւր հօրը, բայց Սուլտան-շահ կարեւոր կը համարէր նոր վաւերագրով մ'ալ հաստատուած տեսնել զայն: Այս նպատակաւ կը դիմէ 1583ին թղթով մը Թադէոս կաթողիկոսին, թէ եւ անիկա այս թուին իւր իշխանութեան մէջ չէր. վասն զի կարճատեւ եղած էր կաթողիկոսութիւնը. հաւանօրէն առթիւ աւելորդ այցելութեան ի վերջոյն անուան համբաւն հասած էր իրեն: Թղթով կը խնդրէ Սուլտան-շահ կաթողիկոսէն, որ բաղձաձեռն ստորագրութեամբ վկայական մը հանէ իւր թագաւորազն տոհմէ ըլլալու մասին, ինչպէս զայս ժամանակին վկայած էր Միքայէլ կաթողիկոս Արքարին տուած թղթին մէջ, զոր Սանթա Սեվերինա կարգինալն ի վեր հանած էր Հռոմայ դիւանին մէջ եւ ցուցուցած Սուլտանշահին: Համակին խօսքերն են. «ձեռամբ քով գրեցես նոմայ վկայութիւն առաջի գրոյն որպէս աստ ընթեռնուս, եւ կնքեցես զնա կնքեաւ քո. եւ թէ հնար է մինչեւ քսան եպիսկոպոսունք կնքելով եւ ձեռագիրս առնել ի նոմայ զոր հայր սուրբ ինձ շնորհէ... Եւ դարձեալ թէ ոչ վասն իմ փափաքիմ այլ վասն Հայոց երկից պատճառաւ. նախ զի ամենայն կարօտեալս որ դան առ իս բնակեցուցից եւ տացից ժառանգութիւն. երկրորդ զի շինեցից եկեղեցիս Հայոց եւ բարձրացուցից... երրորդ զի յորժամ այս ամենայն լինի հոչակի եւ տարածի արարմունք Հայոցն յունկս ամենայնի, կարացից համարձակեցայց հանապազօր յելս եւ ի մուտս առ սուրբ Հայրն Փափն եւ առ հօր կարօնարքն եւ զգուշացուցանել ունել զառաջին երդումն եւ դաշինքն եւ յօժարեցուցանել զնոսա օր ըստ օրէ գալ նոցա ի փրկութիւն սրբոյն Սիոնի որպէս հարբն իմով ոչ եղեւ, մաղթեմ եւ հայցեմ յԱստուծոյ զի ձեռամբ իմով եղիցի:»

Սուլտանշահի թղթին պատասխանած է Թադէոս էջմիածնէն: Այս թուղթը լատիներէն թարգմանութեամբ միայն հասած է մեզի, ուր սակայն գրութեան թուականն չէ պահուած: Հոս կը գտվէ կաթողիկոսն Սուլտանշահի եռանգն, մասնաւորապէս խօսքն ազատութեան շարժման վրայ դարձնելով կը հրաւիրէ Հռոմի կարգինալ-լաց ուշագրութիւնն Թադէոսէն ճշնուած ազգին

վրայ եւ փրկութեան միակ յոյսն Արեւմտեքէն կ'անկալէ: Վկայականի մասին խօսք չկայ. կ'երեւայ թէ անջատ գրութիւն մ'եղած է այն, որուն լատիներէն թարգմանութիւնն կարեւոր չէ տեսնուած: Սուլտանշահ իւր թղթին վերջերն հրաւիրած էր զկաթողիկոսն Հռոմ. որուն պատասխան կը տրուի շնորհակալութեամբ, պատեհ առթի ձգելով ճանապարհորդութիւնը: Թէ Սուլտանշահ այնուհետեւ ինչ քայլեր առաւ ի նպատակ «Սուրբ Սիոնի փրկութեան», չգիտենք: Ինքը մնաց դեռ Հռոմ. իր անուան վերջին անգամ կը պատահի 1585 Ապրիլին, երբ Ազարիա կաթողիկոս կը կարգէ զինքը ի Հռոմ իւր փոխանորդ: Այս թուին նա Հայոց հիւրանոցին վերակացուն էր: Որովհետեւ այս թուականէն վերջը Հայոց հիւրանոցին վերակացու կը նշանակուի Բարթողիմէոս Արքար, հնարաւոր է թերեւս մտածել, որ Սուլտանշահ քահանայանալով փոխած ըլլայ անունն: Բարթողիմէոս կը յիշուի դեռ ԺԷ դարու առաջին տասնեակին:

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ: Աւելորդ համարեցանք գրութեանս մէջ մի առ մի նշանակել այն աղբիւրները, որոնց վրայ հիմնուած գրեցիք. վասն զի ուրիշ աշխատութիւն մը, որ նուիրուած է Ստեփաննոս կաթողիկոս Սալմաստեցոյ եւ Արքար դպրի եւ իւր որդւոյն՝ Սուլտանշահի գործունէութեան, լոյս պիտի բերէ ամեն կարեւոր վաւերագիրներն եւ աղբիւրները:

Հ. Ն. ԱՅԻՆՍԱՆ

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

PROF. DR. J. MARQUART: Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919.

Պրոֆ. Մարկուարտ այն շատ սակաւաթիւ գիրմանացի բանասէրներէն է, որոնք պատերազմի ամենածանր օրերուն մէջ իսկ հաւատարիմ մնացին իրենց՝ հայ ազգին հանդէպ ունեցած բարձր համարման եւ համակրութեան՝ հակառակ ամեն արգելքներու եւ դժուարութեան: Մերթ Միաբանութեանս անդամներուն եւ կամ գիրմանացի ազդեցիկ անձինքներու ուղղած նամակներով, մերթ հրապարակական բանակցութիւններով չդադրեցաւ նա երբեք բողոքել Հայութեան հակառակ գործուած անլուր աւարքներուն դէմ, բողոքել թէ տաճկական կա-

ուսմանը թե՛ գերմանական բարձրագոյն շրջանակներու դէմ, որոնցմէ մին սատարակցան անտիրտ պաղարկւնութեամբ մը հնարքներ կը մտածէր Հայութիւնը ջնջելու, իսկ միւսը ասոր հակառակ պատրուակներ կը փնտռէր չտեսնել ձեւացընելու համար իրողութիւն մը, որուն նմանն անցելոյն մէջ ի զուր կը փնտռենք: — Նոյնպիսի հրացայտ բողբոջ մըն է ահա նաեւ առաջիկայ գրկոյկս, ուր Ուսուցչապետը թէ՛ ներկայէն եւ թէ՛ մանաւանդ պատմութենէն առած անվիճելի փաստերով կը ցուցնէ թէ Օսմանեան պետութիւնը այսօր այլ եւս գոյութեան իրաւունք չունի: Այո՛, պատմութիւնը հոս ներկայէն թզու չափ վար չ'ուզեր մնալ իր անողբ վճռոյն մէջ: Արեւելքի պատմութեան մէջ առաջնակարգ հեղինակութիւն վայելող Պրոֆ. Մարկուարտ շատ քաջ գիտէ թէ տաճկական գաղանթութիւնները 1878 տարեթուով չսկսան, ինչպէս շատերը միամտօրէն կը կարծեն եւ թերեւս հրապարակաստութիւններու մէջ ալ կը պնդեն: Կարգալու է, կ'ըսէ Մարկուարտ, օր. համար Առաքել Գաւրիթեցին եւ դեռ ուրիշ շատ մը հայ մատենագիրներ համոզուելու համար թէ տաճկական քաղաքականութիւնը Հայերու՝ ինչպէս նաեւ առ հասարակ քրիստոնեաներու հանդէպ միշտ մի եւ նոյնն եղած է, այսինքն՝ սպաննել, կողոպտել եւ կամ զէնքի ուժով խլամաքընել: Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ թողով մեր հայ օրագիրներուն, բայց մանաւանդ Պարիսի հայ պատրուիրակութեան, անցնինք թերթիս ծրագրին աւելի համապատասխան նիւթի մը, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ գրքոյկիս բուն իսկ նպատակն է, եւ է՝ Հայ ազգին ծագումը:

Մարկուարտի կարծիքով հայ ազգին հին պատմութիւնը միայն իրեն ընդհանուր գծերուն մէջ ծանաչելի է, եւ մասնականին եթէ իջնանք, անթափանցելի մթութեան կը հանդիպինք: Այս խօսքը ի հարկէ ձիշտ է, բայց ձիշտ է բոլոր ազգերու նկատմամբ, ամենուն ալ սկիզբը մթութիւնը պատած է, ամենն ալ առասպելախառն անձնաւորութիւններով յօրինած են իրենց ազգաբանութիւնը: Համեմատական պատմաքննութիւնը միայն կրնայ անցելոյն վրայէն մթութեան քողը բառնալ եւ ասոր շնորհիւ է որ Հայ պատմութեան կարգ մը խնդիրներ, զորոնք համառօտիւ մը կը շօշափէ նաեւ Ուսուցչապետը, կարծես լուծման յառաջատուութեան վերջին շրջանին մէջ են: Այսպէս բազմաթիւ նշանաւոր գիտնականներու հետ ինքն ալ հաս-

տատուած Հերոդոտոսի եւ ուրիշ յոյն մատենագիրներու վկայութեան վրայ Հայերու եւ Պոնիւսացիներու միջեւ աղգակցական կապ մը կը նշմարէ, թէեւ այն ալ ստոյգ է, որ աւելի անձկագոյն աղբրսի գոյութիւն ցայսօր անհնար եղած է ցուցնել: Նոյնպէս ինքն ալ կ'ընդունի որ հայերէնն ըստ իր լեզուաբունին հնդեւրոպական եւ այն՝ ոչ թէ արեւելեան, այլ արեւմտեան-եւրոպական խմբին կը պատկանի, ինչու որ հայերէնը ձայնական տեսակէտով սերտ աղբրսի մէջ է սլաւական-լատինական, ինչպէս նաեւ ալպանական լեզուներուն հետ, իսկ բառամթերքի կողմէն զարմանալի կերպով ամէնէն աւելի յունարէնի կը մերձենայ: «Իրերու այս վիճակը, կ'ըսէ Մարկուարտ, կը ստիպէ որ ընդունինք թէ Հայերը նախնաբար Նւրոպա կը բնակէին եւ այն՝ ոչ շատ հեռու Յոյներու եւ Թրակացիներու նախահայրերուն բնակավայրէն», էջ 5:

Անցնելով Ենսենի տեսութեան, զայն տարակուսական կը համարի, ըսելով որ Chatti ազգանունէն Հայ ծագած չի կրնար ըլլալ, վասն զի այս պարագային «Հայ» ոչ թէ Chatti, այլ աւելի Hat(t)i մը պիտի ենթադրէր: Ի հարկէ Ենսէն ալ արդէն իսկ Hati կը բաղձայ ընթերնուլ, բայց՝ կը դիտէ Ուսուցչապետը, այսպիսի ընթերցման մը կը հակառակի եւրոպական „H'etti“ի Χετταϊοι շրջումը, ուսկից յայտնի կը տեսնուի, որ գէթ Յրդ դարուն ն. ք. 400. եւրոպացիները Որ աւելի խիստ կը հնչէին: Անձնապէս Ենսենի կարծեկից չեմ, առանց ի հարկէ Հայերու եւ Հատերու աղգակցական սերտ աղբրսի մը հնարաւորութիւնը ուրանալու, բայց իմ կարծիքովս Ուսուցչապետին պատճառաբանութիւնը, զոր ուրիշ շատերէն ալ ըսած ենք, շատ համոզիչ չէ: Վասն զի նախ եւ յառաջ Յրդ դարուն եւր. Որն յունական չի տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետեցընել թէ եւրոպացիները նաեւ հազարական թուականներուն զայն թաւ հագագայինով արտաբերէին, մանաւանդ որ յետագայ դարերուն սիմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում մը կար նուրբը թաւի վերածելու, ուստի եւ անկարելի չէ, որ Որ թաւ հնչումը յետագայ դարերուն արդիւնք ըլլայ: Բայց աստի պէտք չենք մոռնալ, որ Յոյնը եւր. Որ եւ Որ համապատասխան տառ չունենալուն, միայն փոփոխհնչւիւն Որ թաւ հագագայինով կրնար բացատրել, բայց ոչ Որ, որ աւելի բան մը կը պահանջէ: Երկրորդ՝

շատ նշանաւոր դիտնականներ¹ *Ἀττίς* աստուծոյն եւ *Hatti* աղգանուան կամ աւելի ճիշտ աստուծոյն միջեւ պատճառական աղբրս կը դնեն, որ եւ ըստ իս բոլորովին ալ անհասկանական չէ. պատճառական աղբրս կը նշմարուի նոյն իսկ ասորական *Atē* եւ *Hatti* մէջ: Ուսուցչապետը Հոռոնիի տեսութեան հանդէպ ալ վերապահ դիրք կը բռնէ, բայց միւս կողմանէ անոր համամիտ է, երբ կը հաստատէ թէ հատերէնը եթէ նոյն իսկ հնդեւրոպական ալ ըլլայ, հայերէնի հետ որ եւ իցէ կապակցութիւն չունի: Ըստ իրեն «Հայք, ին արմատն է Հայոյ» — *Hajo*, ինչպէս *Տայք-ին Տայոյ* — *Համա. Τάοχοι*, վրաց. *Tao*: Ասիկա լեզուագիտական հանրածանօթ իրողութիւն մըն է. իսկ *Τάοχοι* ձեւը զոր արդէն քսենտիոն կը գործածէ, կը ցուցնէ թէ «ը հայ յոգնականերուն շատոնց իւր այն ձեւն առած էր: Աւելորդ չէ կարծենք յիշել հոս թէ ասկէ երկու տարի յառաջ Պրոֆ. Հոռոնիի այցելած Ժամանակս իրեն հարցուցի, թէ Հայ անունը չ՞է կարելի արդեօք *Hattin* մեկնել: Կարելի է պատասխանեց Պրոֆեսորը, բայց Հայոց անունը Հայք է! եւ ոչ թէ Հայ: Ապահով եմ, որ Հոռոնիի եթէ գիտնար որ «Հայք»-ը «Հայ»-ին յոգնակի ձեւն է, Հատերու եւ Հայերու յարաբերութեան մասին այն տողերը պիտի չգրէր, զորոնք կը կարդանք այսօր իւր գրքին մէջ:

Թէ Հայիրը Ուրարտեան թագաւորութեան կործանման մէջ ինչ գեր խաղացած են, ստորոգ չենք գիտեր, ինչպէս յայտնի է. բայց Մարկուարտ հոս նոր տեսութիւն մը կը յայտնէ այս մասին: Հայերը, կ'ըսէ յարգելի Ուսուցչապետը, Ուրարտացիներուն քաղաքական ծանր վիճակը տեսնելով, ուղեցին զայն օգտակարապէս գործածել, ուստի եւ Եփրատ անցան, ոչ իրրեւ վաչկատուն հրոսակներ, այլ իրրեւ զինակիրներ *Մարաց*. եւ թէ Հայերը ի սկզբան կրնան նաեւ Մարաց կողմանէ զետեղուած ըլլալ Հայաստանի զանազան կարեւոր տեղերն իբր զինուորական գաղթականներ, որպէս զի երկիրը լեռնաբնակ ցեղերէ պաշտպանեն: Հետաքրքրական է նոյնպէս գիտնալ, որ նախնական Ուրարտուն ոչ միայն հայ. Այրարատի հետ կը նոյնացընէ¹, այլ եւ նոյնին հետքերը մինչեւ իսկ Անձիտի եւ անոր շուրջը բնակող ազգի մը անուն վրայ կը գտնէ, որ սովորաբար Ուրարացի (ծագած Ուրարտ-արմատէն) կամ (ասոր.) Ուրարացի անուամբ ծանօթ է: Որչափ կ'երեւայ այս

պատճառաւ է, որ Ս. Եփրեմ Ս. Գրոց Արարատն այս կողմերը կ'որոնէ, ինչպէս նաեւ Փաւստոս, որուն քով սակայն Նոյեան տապանին Արարատը Սարարատի վերածուած է: Ուրախ ենք, որ յարգ. Ուսուցչապետը այժմ մեր Սարարատի մասին յայտնած կարծիքին¹ կը միտի աւելի. վասն զի կը յայտարարէ, որ «Հատ աւելի հաւանական է թէ Սարարատը գոյութեան իրաւունք չունենայ. այն իր ծագումը Արարատ բառին գրչագրական սխալի մը կը պարտի», էջ 69: Թէ Հայաստանի գաւառներու անունները դրեթէ բոլորն ալ հայկական չեն, կը մնայ քննելի, բայց միւս կողմանէ խնդիր չկայ որ մեր նախարարական ցեղանուններու -ունի (Արծրունիք եւն) վերջաւորումը նախահայկական է:

Գրքոյկիս ամենահետաքրքրական նորութիւններն են նախ քիւրտերու ծագման նուիրուած էջերն, որոնց մասին սակայն ուրիշ առթիւ, երկրորդ *Armenia* անուն մեկնութիւնը: Մինչեւ հիմայ այս մասին տրուած մեկնութիւններն ամեն ալ իբր հիմնադուրկ եւ խաբուսիկ մերժելով, Ուսուցչապետը կը դիմէ Հոմերոսի, ուր (*Ilias*, B. 783) *Արիմացի* (*die Arimer*) անունը ազգ մը կը յիշուի. *εἰν Ἀρίμους, ὅθι φασὶ Τυφώος ἔμμεναι εὐνάζε*, այս տողը Հ. Արսէն Ա. Բագրատունի (Հոմերի լիւեկան, Ղենեւ, 1864, էջ 41) թարգմանած է նախըթաց տողին հետ միասին այսպէս (... Արամազդ | բարկաճայթ փայլատակմամբ զՏիփովկեսի թոպէ զերկիր) «*յԱրիմայս*, ուր աւանդին զՏիփովկեսի լիւնը խըշտիս»: Տիփովկես կամ Տիփոն Զեւսի ոստին է եւ որչափ կ'երեւայ հրաբխային գործունէութենէ մը առած է իր անունը: Արգ ասոր հայրենիքը յետագայ բանաստեղծներն, այսպէս նախ Պինդար, Կիլիկիայի կողմերը կը փնտռեն եւ ինչպէս Յ. Պարզ համոզիչ կերպով ապացուցած է, Հրաբխայ լեռն ալ Կապպադովկիոյ մէջ Կեսարիայի հարաւային կողմը գտնուող հսկայ Արգեմոսն է: Ի հարկէ Պարզ հոս բնակող Արիմացիները ստոյիկեան Պոնդոնիոսի հետեւելով Արամացիներու հետ կը նոյնացընէ, սակայն մեր յարգ. Ուսուցչապետը նկատելով մանաւանդ տեղւոյն աշխարհագրական դիրքը եւ Հայերու գաղթման ընթացքը, Արիմացիները Հայերուն նախահայրերը կը հռչակէ: Ան այս ապացոյց կը համարի նաեւ Ուրարտացի Մինուաս թագաւորին մէկ արձանագրութեան մէջ յիշուած *Urmenit* երբ, զորոնք արդէն Լեւան-Հատապո²

¹ Հմմտ. Սիման Վէրեր, Արարատ Ս. Գրոց մէջ 1901: — Marquart, Armenische Streifen, Յուշարձան 1911:

¹ Գիշարձան 1911, էջ 432: — SBBA. 1900, S. 621.

